

De luarea aminte specială a istoricului se învrednicesc marea inscripție din Pizos, amintită înainte, și un « jurământ » din Seuthopolis, în parte inedit, despre care abia acum ne putem face o părere întemeiată. Conținutul primului document e cunoscut, așa că nu voi zăbovi asupra lui. Ceea ce trebuie totuși relevat, în legătură cu el, e bogăția aparatului critic, care oglindește etapele de căpetenie ale constituirii textului, de la primii editori — Jirecek și Dobruski — până în zilele noastre. Tot așa, amplasarea comentariului istoric, relevantă și ea mai sus, și care oferă cititorului nu numai posibilitatea unei înțelegeri adincite a documentului, dar și elementele indispensabile unei cercetări originale.

Din cele două inscripții grecești descoperite la Seuthopolis — un « jurământ » și o dedicație către Dionysos —, ultima a fost publicată de D. Dimitrov încă din 1957 (Istoriceski Pregled, XIII (2), p. 69 = Latomus, XXVIII, p. 183). Constituirea textului nu prezintă greutăți, nici înțelegerea lui, dacă se exceptă întrebarea despre posibila legătură de rudenie dintre dedicant — Αμαιοτας Μηδιστα — și familia lui Seuthes. Cît privește « jurământul », situația e mai puțin mulțumitoare, amintind stări de lucruri întâlnite și în alte țări decît republica vecină: deși găsit cu cincisprezece ani în urmă, documentul n-a fost încă publicat de descoperitor, care s-a mulțumit să-l facă cunoscut în traduceri bulgară și rusă, editînd din original numai rîndurile 27–34. Acestea sînt și singurele pe care le reeditează acum Mihailov, fără variante de lectură, pentru restul « jurământului » oferindu-ne numai o versiune latină a traducerii lui Dimitrov.

Fără a intra în amănunte, se poate arăta că documentul privește un conflict în sinul familiei domnitoare trace, în care rolul principal par să-l fi jucat o femeie, Berenice (cu multă probabilitate soața lui Seuthes al III-lea, care domnea la sfîrșitul sec. al IV-lea), și un oarecare Epimenes, a cărui origine și calitate exactă nu rezultă din document. Mihailov vede în el un vrăjmaș al lui Seuthes (poate om de încredere al lui Lysimach), capturat de regele trac și încredințat de acesta unei alte căpetenii băștinase — Spartocos. Prin jurământ, Berenice și numeroșii ei feciori se leagă să respecte viața și bunurile lui Epimenes — la acea dată refugiat în templul Zeilor din Samothrake —, ceea ce dovedește, în treacăt fie spus, pătrunderea timpurie în Peninsula Balcanică a unui cult despre care se crede îndeobște că ar fi prins să se răspîndească abia spre sfîrșitul epocii elenistice (astfel încă Bengt Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950, p. 212–239).

D. M. Pippidi

VESELIN BEŠEVLIJEV, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für griechisch-römische Altertumskunde. Berliner Byzantinische Arbeiten, Band XXX), Berlin, 1964, XV + 220 p. + 114 pl. și 1 hartă.

Munca de adunare a inscripțiilor în *corpora* și de editare a lor în condiții care să corespundă din ce în ce mai mult cerințelor cercetării moderne a cunoscut în Bulgaria, în ultimii 10 ani, o deosebită amploare. După apariția celor 4 volume din *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, editate de G. Mihailov, și după importantul *corpus* al inscripțiilor protobulgare (*Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963), îngrijit de V. Beševliev, avem acum un nou volum, în care sînt adunate toate inscripțiile grecești și latine din perioada romană tîrzie și pînă în secolul XIV. Dacă ținem seama de faptul că, la fel ca și la noi, colegii noștri bulgari lucrează în momentul de față la reeditarea inscripțiilor latine în cadrul noii ediții a volumului III din CIL, se poate considera că peste puțin timp, în țara vecină, activitatea de editare a textelor va putea fi încheiată. Rămîne ca după aceasta să se treacă la faza a doua, anume la interpretarea lor istorică. Este o realizare de seamă, pentru care epigrafiștii bulgari, editori ai acestei colecții, merită felicitări.

Cartea pe care ne propunem s-o prezentăm apare ca al XXX-lea volum în seria « Berliner Byzantinische Arbeiten », de sub egida Academiei de Științe din Berlin. Autorul își propune să adune documentele grecești și latinești descoperite pînă în 1962 în Bulgaria și datînd din sec. IV—XIV e.n., în așa fel încît, împreună cu inscripțiile protobulgare, să formeze un *corpus* al tuturor inscripțiilor grecești și latine din epoca medievală. Inscripțiile adunate în culegere conțin texte variate și unele de mare importanță. E de ajuns să cităm pentru ilustrare inscripția (nr. 3) din timpul lui Tiberiu Constantin, în care se vorbește de refacerea orașului Serdica, în această vreme tirzie (580 e.n.), de alte documente pomenind împărați din sec. IV—VI e.n. — în general rare în imperiul roman tîrziu — sau de modesta, dar nu de mai puțin importantă inscripție (nr. 156; cf. 106) care ajută la dezlegarea dezbătutei probleme a abreviației ΧΜΓ = Χριστὸν Μαρία γενῶ. Cifra la care se ridică numărul inscripțiilor este apreciabilă, anume 259, mult mai mare ca în Scythia.

Cu puține excepții, documentele au fost revăzute și copiate de editor, încît întregirile și lecturile noi sînt numeroase. Ca și volumele anterioare, pe care le-am pomenit, cartea de față conține la sfîrșit numeroase planșe, cu bune ilustrări fotografice, încît documentele se pot cerceta ușor. De asemenea numeroși indici facilitează folosirea volumului.

Prezentarea documentelor este făcută topografic, fiind înșiruite pe localități, pornindu-se dinspre vest, de la Serdica, apoi continuîndu-se cu partea de nord a Bulgariei, pînă la mare, și terminîndu-se cu cele din sudul Bulgariei, prezentate de data aceasta dinspre est spre vest. Ordinea aceasta nu ni se pare cea mai firescă; socot că era mai nimerit să se înceapă prezentarea dinspre est, de la mare, unde sînt cele mai multe inscripții grecești și, în același timp, cele mai vechi. În felul acesta, ar fi corespuns și mai bine titlului lucrării.

Pentru orientarea geografică se dă la sfîrșit o hartă utilă, dar din care lipsesc unele localități pomenite în sumar: Sikija, Beroe, Kjus Mahala, Kara Reisovo, Dolni Hisarlic; în schimb sînt pomenite altele care nu există în sumar: Gruinici, Zagrade, Augusta-Traiana (Stara Zagora). O localitate este scrisă cu ortografie deosebită: Aetos în sumar și Ajtos pe hartă.

În cadrul fiecărei localități documentele sînt înșiruite fără să se țină seama de un criteriu: cronologic, de limbă, sau de caracterul inscripției. Mai degrabă se respectă obiectul pe care sînt săpate inscripțiile: capitele, cărămizi, obiecte de metal etc. (acestea din urmă sînt așezate la sfîrșitul celorlalte) și uneori conținutul lor. O excepție se face totuși cu inscripțiile imperiale, care sînt puse în frunte și orînduite cronologic, dar acestea sînt puține.

Problema cronologiei inscripțiilor nu pare să-l fi preocupat în chip deosebit pe autor. Deși majoritatea inscripțiilor au o datare (cu excepția nr. 94, 182, 203), ea nu ne inspiră încredere decît la cele care au elemente intrinsece cronologice: nume de împărați, magistrați, indictionul etc. Pentru celelalte, unde aceste elemente lipsesc și, în general, sîntem reduși la criteriile paleografice sau la informații scoase din conținut, avem totdeauna o îndoială, fiindcă editorul nu și-a precizat reperele pe care le are în vedere în judecarea textului. Socotim că mulțimea documentelor dateate precis, editate în lucrare și presărate pe mai toate secolele, ar fi oferit, unei cercetări atente, o imagine mai clară asupra evoluției scrisului, fie local, fie regional (mai ales pentru sec. IV—VII) și ar fi ajutat la o mai sigură eșalonare în timp. Altfel ezitarea noastră este justificată, cu atît mai mult cu cît observăm că inscripții cu aceleași elemente paleografice sînt dateate în secole diferite. Cercetarea la care ne-am referit ar fi ajutat și la o clasificare mai justă pe secole, și în primul rînd i-ar fi dat editorului prilejul să decidă mai ușor asupra inscripțiilor din sec. IV, nu să aleagă din masa lor numai pe acelea cu caracter oficial sau cu indicații sigure creștine: « Aus dem 4. Jahrhundert sind nur diejenigen Inschriften aufgenommen, die offiziellen Charakter haben, oder deutlich christliche Merkmale tragen » (p. 5).

Ceea ce ar mai fi contribuit, într-o bună măsură, la împlinirea acestei lacune, ar fi fost comentariul istoric. Dar editorul, așa cum o mărturisește singur în prefață (« der Kommentar ist elementar gehalten, da mehr Wert auf den Text der Inschriften gelegt ist, der den Kern

der Sammlung bildet »), nu a făcut aceasta decît în chip excepțional (nr. 74, 78, 207), limitîndu-se în genere la un comentariu filologic și gramatical. Deși util, acest comentariu nu lămurește în întregime textul. O lectură a cărții nu dă astfel cititorului și o imagine asupra valorii istorice a documentelor, nici nu-l pune în contact cu opiniile care au fost deja emise, în edițiile anterioare (excepție nr. 74, 207). Comentariul lingvistico-gramatical s-a făcut în detrimentul comentariului istoric. Este o metodă care rupe cu tradiția împămîntenită în Bulgaria, tradiție inaugurată de G. Mihailov și practică cu larghețe de însuși Beșevliev în lucrarea anterioară, *Die protobulgarischen Inschriften*, față de care cartea pe care o recenzăm reprezintă o extremă opusă.

În cele ce urmează ne luăm îngăduința să facem unele observații mărunte, care, sperăm, vor fi de folos la îmbunătățirea unei ediții viitoare.

Nr. 52: pentru explicarea termenului *circilor* se citează istorici care s-au ocupat cu organizarea militară și, între ei, H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 196; dar Mihăescu studiază termenul numai din punct de vedere lingvistic. Ortografia toponimului Dobrogea în limba germană nu este Dobrudža, ci Dobrudscha. Nr. 53: datarea e nesigură; literele au caractere unciale și cursive, ceea ce arată mai degrabă sec. V—VI decît IV—V; ultima literă din r. 2 nu se observă pe fotografie, iar în publicațiile anterioare se dă un *M* nesigur; aici *M* apare ca sigur. În CIL locul de găsiră e dat *incertae originis*, iar aici se menționează Preslav. Comentariul ar fi putut lămurii aceasta, pentru o inscripție așa de importantă, și ar fi putut adăuga că este singurul document din Moesia și Scythia unde apare pomenit un *oratorium*. Nr. 55: 'Ω θαυματουργός, e inedită pînă aici; nu se dă nici o lămurire asupra ei, nici la cine se referă termenul și nici de ce e datată în sec. X. Nr. 81: datată în sec. V, iar de Zeiller, în sec. VI. Literele au caractere unciale pronunțate, ceea ce o duc mai mult spre secolul VI. Nr. 85: inscripție pe o arhitravă; autorul spune: *non uidi*, deși se dă un desen, fără să se citeze informația sau lucrarea avută la îndemînă. De fapt, inscripția pare inedită. Nr. 87, rîndul 3, ultimele litere $\Lambda \Sigma$ oferă dificultăți editorului pentru întregirea cuvîntului. Se adoptă: $\lambda(\lambda\omicron\upsilon\sigma\tau\rho\iota\upsilon)$ ($\Lambda\Sigma$). Nu se recunoaște sensul celor două semne în formă de S, așezat în dreapta sus a fiecărui Λ , care de fapt sînt puse pentru prescurtarea cuvîntului $\lambda\lambda\omicron\upsilon\sigma\tau\rho\iota\upsilon$; de aceea ipoteza despre $\Gamma\lambda\lambda\upsilon\rho\iota\omega\upsilon\lambda\omega\upsilon\omega\upsilon$ nu-și are rostul. Semnul acesta de prescurtare, în formă de S (uneori inversat 2, cf. nr. 219 r. 5), se întîlnește des în inscripțiile editate de Beșevliev și nu e înțeles totdeauna. El se găsește atît în inscripțiile latine (vezi, de pildă, nr. 3, r. 4: $\dot{V} = u(irum)$ și $\dot{M} = m(ense)$ din r. 6; la indice, p. 219 e trimiterea greșită la inscripția nr. 4, fiind de fapt nr. 3, cît și în cele grecești. El se pune deasupra literelor fie vertical (nr. 3 r. 4, $\dot{V} = u(irum)$; r. 6, $\dot{M} = m(ense)$ etc.), fie culcat (nr. 227). Cel mai adesea însă se află după litere, așezat la cuvintele care se prescurtează des: $\Lambda\Delta\Sigma = \lambda\delta(\kappa\tau\iota\omega\nu\omicron\varsigma)$, nr. 88; $K\dot{\Sigma} = \kappa(\epsilon\dot{\iota}\tau\alpha\iota)$, $\kappa(\alpha\tau\acute{\alpha}\kappa\epsilon\iota\tau\alpha\iota)$; $M\dot{H}\Sigma = \mu\eta(\nu\acute{o}\varsigma)$, nr. 111, etc. Uneori, acest semn de prescurtare ia forma unei linii oblice care taie litera din cuvîntul prescurtat: $P = p(er)$ (nr. 3, r. 4.); $\left[\begin{smallmatrix} \top \\ \top \end{smallmatrix}\right]P = \sigma[\tau]\rho(\alpha\upsilon\lambda\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma)$ (nr. 88, r. 6); $\Lambda\Delta\chi = \lambda\delta(\kappa\tau\iota\omega\nu\omicron\varsigma)$, (nr. 89, r. 6); cf. nr. 201 r. 1: $F\dot{L}$. Se cunosc chiar cazuri cînd prescurtarea e compusă din combinarea celor două semne Σ , ca în inscripția nr. 109, r. 6. Nr. 88, r. 4—5: Καρελλος este sigur identic cu cel din inscripția nr. 87, nu *wahrscheinlich*. Scriul e absolut la fel și cu aceleași formule de exprimare; of. și numele 'Ιωάννα, 'Ιωάννης; r. 6: pe piatră MNIMHΣ, ca la Škorpil, nu MNHMHΣ (cf. foto); x. 7: 'Ιαν(ουαρί)ου nu 'Ιαν(ουαρίου); ου(ς) se vede deasupra rîndului. Nr. 89, inscripția pomeneste o rudă a familiei menționate în nr. 87 și 88; remarcă formulele: $\acute{\eta} \tau\eta\varsigma \mu\alpha\kappa\alpha\rho\iota\alpha\varsigma \mu\eta\acute{\eta}\mu\eta\varsigma$ (nr. 87) și $\acute{o} \tau\iota\varsigma \mu\alpha\kappa\alpha\rho\iota\alpha\varsigma \mu\eta\acute{\eta}\mu\eta\varsigma$ (nr. 89) și scriul absolut la fel. Trebuie cercetat locul de găsiră al celor trei inscripții (la nr. 87, 88, acesta nu este menționat). Nr. 92 și 93: exemple de inscripții neorînduite cronologic, deși se referă la aceeași problemă: *primicerii* (cf. nr. 109—110). Nr. 94: inscripția nu are datare, deși se poate atribui foarte bine secolului VI literele fiind absolut identice cu cele de la nr. 87—89, poate chiar scrise de același lapidic. Între-

girile sînt nesigure și nu lămuresc textul. În r. 5 e preferabilă lectura $\tau\acute{\epsilon}\chi\nu\omicron\nu$, ca la Škorpil, și cum e scris pe piatră. Atîta timp cît nu avem întregirile clare, nu trebuie să vedem aici o greșeală a lapidului. Nr. 99: se fac trimiteri pentru alte inscripții cu $\gamma\omicron\nu\nu\alpha\rho\iota\varsigma$ la CIG, 9167, 9220; Bees, nr. 31 și urm.; Kaufmann, 110 etc., și nu la inscripțiile din Bulgaria de la nr. 100, 102—104. Nr. 108—109: e vorba de tată și fiu. Identitatea dintre cele două inscripții o arată nu numai numele, ci și scrisul absolut identic. Nr. 116: numele George se întîlnește și în inscripțiile din Scythia Minor; cf. Em. Popescu, în Studii Clasice, VII, 1965, p. 257—260; I. Barnea, în Studii Teologice, seria II, vol. XVII, 1965, p. 156—57. Nr. 118, r. 6, nu este $\chi(\alpha\iota)$, ci semnul de prescurtare după cifrele IA și Δ făcut în aceeași inscripție și sub forma unui S, dar și ca o linie oblică; cf. nr. 111, r. 7, nr. 121, r. 8 și alte inscripții unde editorul nu transcrie același semn cu $\chi(\alpha\iota)$. Nr. 120, r. 8—9, după Δ urmează S, transcris cu $\chi(\alpha\iota)$; aceeași greșeală ca mai sus. Nr. 129: caracterul pronunțat uncial cursiv al literelor ar pleda pentru sec. VI, nu pentru sec. V. Nr. 141: pe marginea din dreapta, sub XA se mai văd pe fotografie $\frac{1}{2}$. Nr. 182: lipsește datarea. Nr. 193, r. 1, spune că ρ din $\pi\rho\omega\tau\omicron\varsigma$, *ist ähnllich dem lateinischen R*, dar este Rho cu bucla deschisă, obișnuit pe capitele, vase, țigle și cărămizi. Nr. 203: două blocuri de stîncă cu inscripția $\delta\rho\omicron\varsigma$; autorul nu le-a văzut și nu le datează. Caracterele epigrafice nu sînt concludente pentru epoca romană tîrzie, de aceea ele pot fi și mai vechi. Inscriptii asemănătoare se află în Dobrogea, lângă satul Casian, descoperite de Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, seria II, tom. XXXV, 1913, p. 534—535: $\delta\rho\iota$ Κασιανών ... Nr. 204: inscripție pe un pythos $\Theta\epsilon\omicron\delta\omega\rho\omicron\nu$ $\kappa\acute{\omicron}\mu\iota\tau\omicron\varsigma$. Pentru un caz analog, cînd numele unui *comes* e pus pentru a garanta capacitatea sau greutatea obiectelor, vezi o inscripție din Scythia publicată de Horia Slobozeanu (Materiale și cercetări arheologice, V, 1959, p. 748—749) și emendată de J. și L. Robert (Bull. Epigr. 1960, p. 177, nr. 268). Nr. 206: fotografia tăiată în partea superioară și formula $\Lambda\gamma\alpha\theta\eta\ \tau\acute{\omicron}\chi\eta$ se vede numai pe jumătate. Nr. 218: datarea inscripției e calculată greșit; nu e vorba de anul 2162, ci de 1262.

Editarea lucrării care ne-a reținut atenția, și valoarea ei pentru o perioadă atît de importantă din istoria frămîntată a regiunilor balcanice, cum este aceea la care ne-am referit, îndeamnă la publicarea altor lucrări similare, în țările vecine, pentru a se completa în felul acesta documentarea istorică, încă lacunară, și pentru care V. Beševliev are meritul de a fi adus prima contribuție.

Em. Popescu

LOUIS ROBERT, *Hellenica*. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques. Vol. XIII: *d'Aphrodisias à la Lycaonie. Compte rendu du volume VIII des Monumenta Asiae Minoris Antiquae*. Paris, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, 1965, 330 p. in 8°, 39 planșe afară din text.

Spre deosebire de volumul XI—XII din seria *Hellenica*, analizat într-un fascicul precedent al revistei noastre (V, 1963, p. 401—403) și al cărui sumar înfățișa un număr considerabil de contribuții de sine stătătoare, îmbrățișînd aspecte felurite ale științei antichității, volumul aci anunțat se caracterizează prin aceea că privește o singură regiune a lumii antice — Asia Mică greco-romană —, constituind dezvoltarea pînă la proporțiile unei cărți a ceea ce la început trebuia să fie o simplă dare de seamă. Așa cum se semnalează în subtitlul lucrării, ne găsim, într-adevăr, înaintea unui examen atent și multilateral al ultimului volum din cunoscuta culegere *Monumenta Asiae Minoris Antiquae* — al VIII-lea la număr —, apărut în 1962 și îngrijit în cea mai mare parte de William M. Calder și J. M. R. Cormack, cu unele contribuții semnate de M. R. E. Gough și M. H. Ballance.